

Котельницький Н. А.

ЗВО «Університет трансформації майбутнього»

ПУБЛІЦИСТИКА П. ЧЕРВІНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70–80 РР. XIX СТ.)

У статті досліджені публіцистичні твори члена опозиційної аристократичної фронди північної України – Петра Петровича Червінського (1849–1931). З'ясовано, що публічний епістолярій має виключну цінність з точки зору розуміння та осмислення ідеологічних імперативів П. Червінського як одного з співавторів соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, оскільки публікаційна активність діяча припала саме на період його подвижницької праці у статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи та його фактичного входження до складу земської ліберальної партії регіону. На шпальтах газети «Неделя» П. Червінський опублікував комплекс нарисів, у яких оприлюднив свою візію головних проблем розвитку суспільства та держави, закликавши інтелігенцію до зближення з абсолютною більшістю населення держави – селянським станом, шляхом служіння його інтересам та поєднання високих духовних принципів селян з науковими знаннями західного просвітництва. Член опозиційної аристократичної фронди краю публічно засуджував недалекоглядну національну політику російського самодержавства, зокрема репресивне законодавство та заходи проти українства, закликаючи корону Романових повернутись до минулих практик залучення політичних еліт етнічно неросійських окраїн імперії до процедур управління державою. П. Червінський проілюстрував не тільки специфіку Чернігівської губернії у господарчому, національному та соціальному аспектах, але й дослідив передумови, причини та основні алгоритми міграції селянства регіону з метою додаткових заробітків відхожими промислами і середній рівень сезонних доходів найманих працівників. Система поглядів, викладена П. Червінським у його публіцистичному епістолярію багато у чому гармонійно поєднувалася з імперативами земського лібералізму краю, а тому зовсім не випадково прихильник ліберального народництва став членом опозиційної аристократичної фронди.

Ключові слова: П. Червінський, публіцистика, земський ліберальний рух, газета «Неделя», північна Україна.

Постановка проблеми. Земський ліберальний рух північної України належить до малодосліджених сторінок вітчизняної історії. З огляду на цю обставину публічна репрезентація та вивчення історичних джерел по цій проблематиці залишається актуальним завданням української історіографії. Красномовним підтвердженням цього сміливо можна назвати творчий спадок відомого ученого у галузі статистики та економічної географії, прихильника ідеології ліберального народництва, співавтора соціальної та економічної програми земської ліберальної партії Північного Лівобережжя – Петра Петровича Червінського (1849–1931).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На превеликий жаль, слід констатувати факт того, що постать П. Червінського, його життя, діяльність та творчий спадок комплексно не досліджені в

українській науці. Можна навести лише кілька наукових статей, де фрагментарно та епізодично згадується подвижницька праця ученого у сфері земського самоврядування та статистичної науки [1]. Зважаючи на те, що у згаданих публікаціях не були вивчені авторські публіцистичні твори П. Червінського, вважаємо дуже своєчасним та актуальним здійснити лаконічний аналіз вказаних праць, оскільки творчий спадок науковця яскраво відображає імперативи соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України другої половини XIX ст.

Постановка завдання. Метою публікації є контент-аналіз основних публіцистичних праць члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя – П. Червінського.

Виклад основного матеріалу. Активна публіцистична діяльність П. Червінського припала

на період, коли Петро Петрович став найманим службовцем Чернігівського губернського земства і поповнив ряди створеної статистичної служби Чернігівської губернської земської управи. Головною публічною трибуною для дописів члена ліберальної партії стала газета «Неделя», яка видавалась відомим інтелектуалом П. Гайдебуровим. Проаналізуємо контент опублікованих авторських робіт П. Червінського.

Однією з перших робіт стала стаття «Теория подбора и обществоведение», у якій П. Червінський спробував подати свою візію безпосереднього прояву філософії дарвінізму у людському суспільстві. Автор у цілому погодився з генеральною тезою вчення про те, що живі організми ведуть постійну боротьбу за виживання, шляхом пристосування та адаптації до пропонованих умов. Екстраполюючи вказану доктрину на соціум людей, Петро Петрович був переконаний, що у ньому відбувається абсолютно те саме.

Однак, П. Червінський вважав, що у людей вказана боротьба відбувається у царині економічної діяльності. На відміну від боротьби ідеалістів минулого за краще життя людства, коли великі інтелектуали не могли пристосуватись до пануючих умов у силу повної невідповідності своєї особистості до суспільних трендів, арена економічної боротьби виглядала дещо інакше.

Ліберал констатував, що фінансово бідна особа ніколи не зможе навіть вступити у боротьбу з заможною персоною, оскільки це колосально різні соціальні світи. Але, коли мова йде про двох людей з приблизно однаковими показниками економічного благополуччя, то тут багато чого залежить від рівня розвитку товарного виробництва як барометру капіталізму та показників прогресу світової економіки. Як тільки в одній частині світового ринку відбувається будь-який ексцес, відразу ж в іншій можна побачити або позитивні, або негативні наслідки: частина ринку отримує вигоду чи збитки від обставин. Саме тут і проявляється головний імператив дарвінізму на ґрунті економічної боротьби за виживання: хто зміг адаптуватись, поставити на перше місце власну егоїстичну мету, відмовитись від моральних та етичних принципів – той й отримує найбільшу вигоду з ситуації. У гуманітарній сфері відбуваються приблизно схожі речі, проте тут найбільше значення мають явища лобізму, особистих зв'язків та впливів, на прикладі тієї ж медичної галузі, коли комерційний цинізм безпосередньо диктує принцип – «чим більше хворих, тим більше пацієнтів, тим більший заробіток», включаючи доходи ритуальних служб [2, стб. 335–339].

Продовжуючи свої історіософські роздуми над проблемою пошуку кращих моделей розвитку людського суспільства, П. Червінський у наступній роботі «Типы народного хозяйства», у цілому підтримуючи набираючі тоді популярність наукові праці К. Маркса, погоджувався з доктринальним висновком про те, що причиною будь-яких змін у суспільному устрої держав є фундаментальні перетворення економічної моделі країни, які, у свою чергу, диктують модернізацію та перетворення як громадського, так і культурно-духовного життя. Автор, на яскравих історичних прикладах Стародавнього Риму та феодальної Європи, показав зміни соціально-політичних та економічних парадигм функціонування відповідних держав та суспільств, акцентуючи увагу на тому, що радикальна зміна економічної моделі – з приватного, особистого на товарне, капіталістичне господарство, неодмінно вела до політичних та соціальних трансформацій.

Що стосується Російської імперії, то П. Червінський цілком справедливо констатував, що економіка країни після скасування рабовласницького ладу є перехідною, що являє собою велику економічну проблему, адже держава остаточно не визначилась з типом господарчої моделі майбутнього. Однак, від вважав, що її повноцінний перехід на капіталістичні рейки можливий лише за умов, коли капітал і праця будуть органічно поєднані у тій же галузі сільськогосподарського виробництва. У цьому контексті, на даному етапі, він не був прихильником американської моделі дрібного аграрного фермерства. На переконання П. Червінського, якщо верховна влада не визначиться з майбутньою економічною моделлю, більшість селянства залишиться без власних земельних наділів у силу банальної відсутності обігових ресурсів, остаточно мігрує до міст і поповнить ряди новоутвореного пролетаріату, тим самим створивши усі умови для великого товарного індустріального виробництва [3, стб. 349–357].

У праці «Наша национальная особенность» П. Червінський виклав своє концептуальне бачення соціально-економічного розвитку Російської імперії, акцентуючи увагу на тому, що країна має свої специфічні особливості на рівні культури та менталітету, а тому повинна йти своїм, самобутнім шляхом, нікого не копіюючи. Здійснивши майстерний порівняльний аналіз еволюції держави та суспільства у Західній цивілізації та Росії, П. Червінський робив висновок, що у Російській імперії, у силу її історії, у чистому виді не існувало тих ступенів розвитку, які мали місце у Європі, вони не склалися цивілізаційно та інституційно.

Європейський континент пройшов шлях від поміщицького землеволодіння; появи фундаменту у вигляді міст, формування класичних суспільних станів аристократії, духовенства, міщанства та буржуазії; принципово важливого фактору – появи системи місцевого самоврядування та парламентаризму, себто делегування представницьких повноважень та виборного мандату від імені більшості населення і до кристалізації середовища пролетаріату з відповідною інфраструктурою індустріального виробництва.

У Російській імперії головною верствою населення протягом століть було селянство, яке функціонувало у формі общини. Дворянство, духовенство і міщанство завжди залежали від самодержавної влади, а тому не являли собою автономного, самодостатнього суспільного стану. Головним було ж те, що селянське господарство як у Московії, так й у Російській імперії хоч і перебувало у межах общини, але, на відміну від Західної цивілізації, було особистим, а не товарним, себто капіталістичним. Відтак, на думку П. Червінського, жодне копіювання західноєвропейського досвіду та практик Російській імперії не допоможе. В економічному відношенні країна має спиратися на общинний устрій селянського стану, а не на міста, де переважають капіталістичні тенденції [4, стб. 1009–1019].

У статті «Отчего безжизненна наша литература» П. Червінський, уточнюючи свою позицію, висловлену у попередніх публікаціях, висловив цікаву думку про те, що процеси «європеїзації» або «вестернізації» Російської держави, які здійснювалися волею верховної влади, супроводжувався як багатьма позитивними аспектами, так і негативними моментами. До негативів він відносив запозичене з Європи закріпачення селянства та формальне копіювання європейських практик у справі функціонування суспільства та держави. Автор вважав, що це було нераціонально, оскільки на відміну від європейського континенту, де флагманом буржуазних відносин стали численні міста, а у селах проживали лише латифундисти-власники та закріпачені селяни, у Російській імперії основою країни було саме село, з абсолютною більшістю населення – селянством, яке проживало в умовах общини, але перебувало у повній залежності від рабовласників. Саме ця принципова обставина колосально ускладнювала процес швидкого переходу аграрного сектору економіки держави на капіталістичні основи. П. Червінський закликав інтелігенцію звернути на цей фактор прискіпливу увагу і знайти нові

підходи до осмислення соціальної та економічної дійсності пореформеної провінції Російської імперії [5, стб. 1427–1433].

У полемічній записці «От себя или от деревни» П. Червінський, відповідаючи на закиди своїх візаві зауважив, що загальноімперська культура, у тому числі – література, тільки тоді будуть мати національний характер, коли збережуть у собі непідробну самобутність та морально-етичні пріоритети, які притаманні східнослов'янському селянину і які виявляються у повсякденному побуті абсолютної більшості населення держави. Автор визнавав, що, скажімо, російські родинні звичаї є доволі авторитарними і не виключають використання фізичних методів впливу щодо дітей та молоді. Однак, при усіх цих негативах, запозичення чи копіювання прикладів культури країн Західної цивілізації, наприклад традицій виховання з США, з точки зору автора є непродуктивним, оскільки не стимулює розвитку вітчизняної культури. П. Червінський вважав, що західний стиль виховання молодого покоління у Російській імперії поглиблює й так велику соціальну прірву між суспільними станами країни, що в умовах пореформеного часу є невиннованим.

Він висловив дуже цікаву і з нашої точки зору симптоматичну думку про те, що саме менталітет селянства, його духовні першооснови, «патріархальність» мислення не дозволили повноцінно імплантувати принципи ринкової економіки й товарного господарства у сільськогосподарське виробництво у пореформений період, що, на його погляд, було не так вже й погано, оскільки традиційна селянська община зберегла у цілому імперативи свого функціонування: ідеали людяності не програли повністю економічному егоїзму. Інтелігенцію П. Червінський вважав найближчим партнером селянства, який не був їх соціальним антиподом у силу фінансово-матеріального становища, органічно доповнював моральні чесноти селянства ґрунтовними науковими знаннями, тим самим багато у чому замінивши панівні стани суспільства в оточенні найбільшої верстви населення [6, стб. 61–64].

У статті «Интеллигенция и деревня» П. Червінський, продовжуючи полемізувати зі своїми опонентами, наголошував на тому, що він жодним чином не протиставляє у своїх роботах досягнення Західної цивілізації, які використовує абсолютна більшість населення Російської імперії і не закликає відмовлятися від них на користь російської самобутності. Але, що стосується духовної культури, абсолютній більшості панівних станів

держави є чому повчитися у селянства, у якого, на переконання автора, залишилось набагато більше совісті, моралі та етики. Критикуючи соціум інтелігенції, у тому числі провінційної, П. Червінський амбітно заявив, що вона дистанціюється від селянства, живе у своєму світі інтелектуалізму, при цьому зовсім мало приділяючи уваги практичним аспектам зближення на господарчому рівні з селянством. Автор навіть дорікнув згаданому середовищу тим, що у процесі своїх заробітків на життя фаховою діяльністю інтелігенти віддавали перевагу своїм фінансовим інтересам, а не високим ідеям допомоги колишнім рабам.

П. Червінський стверджував, що характерними рисами інтелігенції стали міщанство та кріпосницькі рудименти, адже соціальним джерелом для поповнення середовища інтелектуалів стали збанкрутіле дрібне та середнє дворянство, духовенство, чиновництво. У вказаного конгломерату науково-теоретична мораль та етика поєднувалася з життєво придбаними та вихованими імперативами соціальних відносин. Результатом цих метаморфоз стала відмова інтелігенції від сповідання традиційних норм російської культури, але на глибинному, рефлексивному рівні, у відносинах з селянством проявлялися саме інтенції соціальної переваги.

Завершуючи, автор відзначив, що виходом з ситуації є політика компромісу інтелігенції: інтелектуали повинні доповнити селянську духовність здобутими спеціальними знаннями, які вони отримали з джерел просвітництва Західної цивілізації. Цей синтез і нейтралізує певну соціальну відчуженість між вказаними соціальними верствами [7, стб. 316–320].

У дописі «Нашим критикам», полемізуючи з відомим інтелектуалом того часу – М. Михайловським, який звинуватив газету «Неделя» та особисто П. Червінського у неповазі до минулих традицій країни через попередні публікації, Петро Петрович зауважив, що мова йде про висловлене твердження щодо того, що в епоху Великих реформ у Російській імперії морально-етичні чесноти як цінності людства були з великим успіхом були замінені на імперативи суспільних ідеалів. М. Михайловський вважав таку позицію П. Червінського зневажливою по відношенню до яскравої плеяди суспільних діячів 50–60 рр. XIX ст., які принесли державі подих свободи. П. Червінський був змушений пояснити, що оскільки на відміну від Західної цивілізації, де основою населення є професійний пролетаріат, у Російській імперії абсолютну більшість складає селянство, а відтак

фундаментом економіки є аграрний сектор, то він не має підстав відмовлятися від свого твердження, адже характерною ознакою менталітету селянства імперії є домінанта загальнолюдських пріоритетів [8, стб. 1118–1131].

Після резонансного закриття статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи і втрати непогано оплачуваної посади найманого земського службовця, П. Червінський на шпальтах газети «Неделя» проінформував прогресивну громадськість Російської імперії про згадану подію.

П. Червінський дуже яскраво та красномовно розповів про те, що земські зібрання складались з трьох нерівноцінних частин депутатів: невеликої групи переконаних консерваторів – реакціонерів, великих латифундистів; малої кількості прогресивних, високоосвічених гласних, які усвідомлювали значення своєї діяльності та більшості зборів – великої групи дуже посередніх персон дворянського походження, для якої земська діяльність була лише засобом вирішення окремих практичних питань. Саме остання група депутатів й стала ініціатором закриття статистичного бюро.

Земська статистична служба у рекордно оперативні терміни досягла колосальних подвижницьких результатів, які мали революційний характер для економіки краю, особливо у справі формування соціально справедливої податкової системи. Бюро на початку свого функціонування спромоглося видати два томи своїх праць. Експедиційна форма роботи бюро у повітах та волостях, його описово-географічна наукова методологія публічно демонстрували глибину несправедливості соціальної та економічної моделі Російської імперії, що, звісно, категорично не влаштовувало панівні стани суспільства.

П. Червінський наголосив на тому, що члени бюро та їх помічники зробили помилку у своїй діяльності: необхідно було скликати спеціалізований, профільний з'їзд статистиків у Чернігові, який би надав неупереджену, експертну оцінку широкомасштабній роботі земських службовців. Однак, важливість цього кроку була недооцінена, перші результати праці бюро було винесено на обговорення і затвердження губернського земства, де панувала консервативна частина нобілітету краю [9, стб. 323–329].

П. Червінський достатньо детально описав події у Чернігівському губернському земстві навколо процесу розгляду перших результатів діяльності земських службовців і відзначив, що головною причиною закриття статистичної служби було принципове небажання більшості

земського зібрання того, щоб громадськість регіону дізналась справжню правду про соціальне та економічне становище абсолютної більшості населення країни – селянського стану та численні корупційні махінації за участю домінуючих верств суспільства, наприклад – у сфері розмежування земельного фонду губернії [10, стб. 358–363].

В огляді «Три программы для изучения общины» П. Червінський констатував, що звільнення селянства від рабства так і не призвело до встановлення уніфікованої системи селянського господарства: в етнічно російських губерніях імперії, де панувала община – залишилось усе без змін; там де домінувала надільна, великою мірою приватна система господарювання, у неросійських окраїнах Російської імперії, зокрема українських губерніях, хоч і залишилась стара система, але вона поступово еволюціонувала у бік прогресу. Автор зазначив, що більшість селянства залишилась вірною общинній формі. Розглянувши наявні на момент 1878р. три існуючі у державі програми для вивчення селянської общини, П. Червінський прийшов до висновку, що жодна з них не вирішує комплексу проблем, які постали перед общинним селянським ладом. Він висловив думку, що потрібно творчо поєднати усі три програми, узявши від кожної найбільш корисні і потрібні імперативи.

Петро Петрович заявив, що вивчення селянської общини призведе не тільки до всебічного пізнання її культури, а й до розуміння принципів функціонування та господарювання. Автор наполягав, що необхідно всебічно вивчати не тільки форми існування общини, а й стан її економічного благополуччя. Це потрібно робити не формальним методом анкетування населення, а шляхом відрядження фахових спеціалістів у кожний населений пункт волості та повіту, з метою дослідження побуту населення. На другому етапі, використовуючи метод економічного порівняння, необхідно буде співставити результати господарчого прогресу та еволюції при общинній і приватній організації селянських громад, що призведе до вагомих наукових узагальнень та кристалізації відповідних економічних тенденцій, які стануть маркерами для формування та проведення соціальної політики [11, стб. 1164–1175].

У серії ескізів «Провинциальные наброски» П. Червінський критикував внутрішню політику російського абсолютизму, зокрема на території українських губерній. Наприклад, публіцист засуджував практику навішування владою суб'єктивних персональних ярликів та

ідеологічних «кліше» прогресивним діячам у провінції, діяльність яких не проходила у руслі, «потрібному» регіональному чиновництву. Ліберал звернув особливу увагу на інструктивні розпорядження центральних відомств Російської імперії волосним органам влади у провінції щодо заборони традиційних форм функціонування громад та народних звичаїв, зокрема – української молоді. Прямо натякаючи на антиукраїнську політику російської монархії, перспективу звинувачення населення у «малоросійському сепаратизмі», П. Червінський принципово засуджував подібні практики, оскільки, на його переконання, йшлося про форми існування та життєдіяльності селянських общин [12, стб. 1530–1533].

Петро Петрович сміливо заявляв, що влада Російської імперії проводить недалекоглядну національну політику, коли «не помічає» ювілеїв славетних діячів української культури, наприклад Г. Квітки-Основ'яненка, жодним чином не допомагає у проведенні заходів на їх честь, але у той же час сприяє поширенню усього етнічно російського. Ліберал навіть сміливо наголосив, що українське слово було позбавлене «громадського права», тим самим натякаючи на антиукраїнське репресивне законодавство корони Романових у формі Валуєвського циркуляру та Емського акту. П. Червінський відзначив, що влада не знає ні мови, ні культури своїх підданих, а це розширює й так глибоку прірву між населенням та патріціатом держави. Автор навів приклади з практики судових процесів в українських губерніях Російської імперії, коли у силу незнання української мови, судді та апарат судових інститутів не розумів суті справ, які розглядалися.

Член опозиційної фронди зазначив, що так ситуація призведе до суспільних ексцесів та катаклізмів і нагадав, що ще з часів імператора Петра I від національних окраїн імперії, у тому числі так званої «Малоросії», формувались спеціальні делегації до Санкт-Петербургу з представників національного правлячого класу, які мали дорадчо-консультативний статус, з метою надання верховній владі пропозицій щодо управління відповідними територіями. П. Червінський вказував, що влада повинна змінити свою політику, піти на компроміс і надати представницькі функції національним окраїнам, інакше у державі буде панувати свавілля та хаос [13, стб. 1640–1644].

Коментуючи економічні негаразди на території колонізованого українством «Дикого Поля», яке було штучно названо князем Г. Потьомкіним «Новоросією» та корпоративні конфлікти у вищих

учбових закладах Лівобережної, Слобідської та Південної України, П. Червінський зауважив, що тільки некомпетентність влади, рудименти кріпосного мислення, які ще залишилися у суспільній свідомості населення, могли призвести до таких наслідків. Нездатність регіональної бюрократії вирішувати господарські проблеми та боротися зі стихійними лихами; проблемне відомче розподілення вузів щодо підпорядкування, сформувавши управлінську кризу, що, у свою чергу, надало підстави суспільству для відповідних критичних оцінок влади, тим більше в умовах таких багатих на природні ресурси територій [14, стб. 1720–1725].

У статті «На что надеяться?» П. Червінський, коментуючи суспільну атмосферу у Російській імперії, яка склалася в умовах катастрофічного поширення терористичного екстремізму, який застосувала у якості політичного інструменту боротьби радикальна течія у визвольному русі, представлена революціонерами-народниками зауважив, що однієї зміни внутрішньополітичного курсу верховної влади буде замало. Для зміни ситуації необхідно досягти суттєвого поліпшення економічного становища більшості населення. Лише за таких умов пропаганда революціонерів почне втрачати свою привабливість. Що ж стосується намагань ототожнити радикальних народників з лібералами, які вже мали місце, то, на думку автора, ні у влади, ні у реакційної частини суспільства з цього нічого не вийде, оскільки кінцеві ідеали та мета боротьби цих двох різних течій у визвольному русі були різними [15, стб. 1647–1653].

У дослідженні «Экономические скитания», опублікованому на сторінках відомого часопису «Отечественные записки», П. Червінський, використовуючи подвижницькі досягнення статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи, детально розповів громадськості Російської імперії про передумови, причини та алгоритм міграції селянства Чернігівської губернії для заробітку відхожими промислами на території південної України. Ліберал переконливо показав, що Чернігівську губернію умовно можна поділити на три частини: південну, де переважають чорноземи, а отже присутні добрі умови для землеробства; перехідну, де якість земельного фонду мінімально прийнятна; північну, де переважають піщані ґрунти, що абсолютно не сприяє землеробству.

Етнічний та соціальний склад населення губернії корелювався з вказаними трьома частинами: 1. використовуючи імперську термінологію, на півдні більшість складали так звані «малороси», себто українці, які у соціальному відношенні

репрезентували або «малоросійське козацтво», або державне селянство, тобто так чи інакше частину селянського стану, яка не була у кріпосній залежності, була особисто вільною і дуже добре пам'ятала історичне минуле, коли українські землі мали свою державність; 2. у перехідній частині переважали також «малороси», але тут вже були прояви симбіозу населення, більшість якого складала колишні кріпосні селяни; у містах абсолютну більшість складали представники єврейського етносу, які займалися торгівлею, ремеслами та комерційними операціями; 3. на півночі губернії ситуація була принципово іншою: серед населення абсолютно переважали етнічні росіяни, так звані «великороси» та литвини, або «білоруси», які останніми у Чернігівській губернії вийшли з рабства. Цілком зрозуміло, що згадані фактори обумовлювали глибину та кількісні показники міграції населення на заробітки, які відбувались два рази на рік і тривали або до початку землеробських робіт на селі, або після їх завершення.

П. Червінський показав, що головною причиною міграції селянства на сезонні заробітки був катастрофічний стан економічного благополуччя найбільшої верстви населення, безпосередньо пов'язаний з питаннями якості та прибутковості земельних наділів колишніх кріпосних, які не давали прийнятних умов для мінімального забезпечення життєдіяльності більшості селянства. Причому, статистичні обстеження яскраво підтверджували наступну динаміку процесів: на півдні губернії була найменша кількість сезонних мігрантів; у центральній та особливо північній частині – як мінімум 1/3 населення, у приблизній кількості – 100 тисяч чоловік регулярно, які два рази на рік йшли на заробітки, що юридично підтверджувалося величиною виданих волосними органами влади тимчасових паспортів, необхідних для пересування по території Російської імперії [16, с. 417–456].

Достатньо детально проілюструвавши основні види відхожих промислів селянства, наприклад найману працю на індустріальних виробництвах та південних аграрних латифундіях, у тому числі на цукрових заводах; дрібній торгівлі у різних губерніях; найманій праці на річковому флоті; наданні транспортних послуг, П. Червінський прийшов до висновку, що середній заробіток одного чоловіка складав приблизно 20–25 рублів. Однак, колосально несправедлива система опосередкованого оподаткування у Російській імперії забирала у сезонних робітників як мінімум чверть заробітку й у підсумку у селянства залишалося

на руках не більше 15 рублів. Хоча такий показник був не самим гіршим по країні, але важкі умови праці, наявність кастового відношення до найманців від тих же іноземних колоністів на півдні України та прояви несправедливості в оплаті зусиль, робили працю селянства як фізично, так і морально виснажливою.

Автор наголошував на потребі зібрання не тільки якісної інформації щодо відхожих промислів, але й особливо кількісної, оскільки саме такий підхід дозволить почати вивчення проблеми формування сімейних бюджетів селянських родин, що є одним з показників економічного благополуччя населення [17, с. 71–116]. Від себе додамо, що вказане дослідження П. Червінського є дуже цікавим першоджерелом, оскільки містить у собі не зафіксовані в інших свідченнях тексти юридичних договорів про найм працівників, у тому числі – єврейськими посередниками, вельми самобутні спостереження тощо.

Тимчасово втративши посаду найманого службовця у статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи, П. Червінський відійшов від активної публіцистичної діяльності. Цю метаморфозу, з нашої точки зору, можна пояснити двома обставинами.

По-перше, починаючи з 80 рр. XIX ст. Петро Петрович з системною регулярністю обирався населенням Північного Лівобережжя депутатом Городнянського повітового та Чернігівського губернського земського зібрань, які, у свою чергу, обирали його на оплачувані посади у виконавчих органах земських інститутів. Це, безперечно, свідчило про велику ступінь довіри провінційного соціуму до діяча. Відтак, без куска хліба він не залишився, тим більше що у 1881р. відновило свою діяльність статистичне відділення Чернігівського губернського земства, де він знову обійняв оплачувану посаду найманого статистика. До речі, саме у цей період П. Червінський опублікував вагомую роботу з методології статистичних обстежень землеробства [18] та став одним з співавторів і редакторів унікальної колективної подвижницької праці земської статистичної служби Чернігівського губернського земства [19].

По-друге, П. Червінський як симпатик ліберального, або легального народництва у цей історичний період віддавав перевагу реалізації політики «малих справ» на користь селянства, яка мала на меті всебічне та широкомасштабне підвищення економічного та культурного рівня селянства як фундаментальної основи держави [20, с. 37].

Саме у цьому контексті, на наш погляд, і слід сприймати входження та фактичне членство П. Червінського у земській ліберальній партії північної України аж до переїзду ученого до Санкт-Петербурга на роботу до центральних урядових відомств у силу політичного розгрому та репресій проти опозиційної аристократичної фронди. Цілком очевидно, що у силу ідеологічних переконань, тимчасове перебування П. Червінського у лавах земської опозиції регіону було політичним розрахунком, а верховна влада, гідно оцінивши перспективного науковця, зробила йому привабливу пропозицію, яку він прийняв.

Тим не менше, наприкінці свого перебування на території Лівобережної України, П. Червінський, перебуваючи на посаді голови Чернігівської губернської земської управи, опублікував ще одну важливу працю для земського господарства, яка була присвячена методології аудиту, обліку та фіскалізації податкових боргів по внескам у систему земського страхування.

На початку роботи П. Червінський зауважив, що головною проблемою є відсутність кореляції між звітністю у страховій системі від різних інститутів місцевого самоврядування. Волосні органи управління не мали бажання займатися цими питаннями, а тому передавали їх на рівень сільського самоврядування, яке декларувало параметри лише у річних показниках. Згідно існуючої звітності заборгованості юридично не було, а отже ніхто не збирався ліквідувати її фактично. Інша проблема полягала у заплутаному механізмі обліку та аудиту страхових фінансів: хоча у волосних правліннях існували дані по кожному платнику внесків, але загальна звітність готувалась у межах цілого населеного пункту по окремим групам селянської верстви. Оскільки звітність була річною, то інформація за попередні періоди туди не вносились. У результаті, комплекс звітної документації не давав жодних уявлень про осіб-боржників, стан їх рахунків та консолідовану суму заборгованості.

Оскільки згідно ухваленого Положення про взаємне земське страхування передбачалось фіскалізувати борги шляхом використання інструменту кругової поруки у волості, П. Червінський запропонував доручити повітовим земським управам прискіпливо та всебічно вивчити вказану проблематику, ідентифікувати суми існуючих заборгованостей, надати відповідну інформацію волосним правлінням та вимагати від них провести фіскалізацію, використовуючи методи кругової поруки у сільському середовищі.

Автор наголосив, що особливо важливо верифікувати показники заборгованостей між повітовими та губернською земською управами, тим самим кристалізувавши загальну картину. З метою належного нагляду та уникнення можливих корупційних ексцесів, усі процедури повинні контролюватися службовцями Чернігівської губернської земської управи. У разі, якщо виконавчим земським органам не буде вистачати працівників, потрібно запрошувати на роботу найманих службовців. Головною метою є з'ясування не лише точної інформації по податковим боргам за страховими внесками, а й вироблення виконавчими органами єдиної системи обліку та аудиту комплексу звітної фінансової документації [21, с. 161–168].

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що публіцистика П. Червінського є важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70–80 рр. XIX ст. Публікаційна активність Петра Петровича припала саме на період подвижницької праці у статистичному бюро Чернігівської губернської земської управи та його фактичного входження до складу земської ліберальної партії Північного Лівобережжя. Відтак, його публічний епістолярій має виключну цінність з точки зору розуміння та осмислення ідеологічних імперативів П. Червінського як одного з співавторів соціально-економічної програми опозиційної аристократичної фронди північної України.

На шпальтах газети «Неделя» П. Червінський опублікував комплекс нарисів, у яких оприлюднив свою візію головних проблем розвитку суспільства та держави. Будучи прихильником ідей ліберального, легального народництва та симпатизуючи економічній філософії К. Маркса, П. Червінський виявив свою солідарність з основами теорії соціал-дарвінізму. Автор констатував, що після скасування рабовласницького ладу у Російській імперії верховна влада не визначилася з соціально-економічною моделлю побудови суспільства, а тому монархія Романових являє собою перехідну економіку.

Оскільки провідним суспільним станом у Російській імперії було селянство, а у ході історичного процесу, на відміну від Західної цивілізації, на території корони так і не сформувалися класичні західні соціально-політичні інститути, але був запозичений негатив – закріпачення селянства, який завадив швидкому переходу аграрного сектору економіки до капіталістичних відносин, П. Червінський вважав, що Російська імперія не повинна копіювати досвід європейського

континенту, а йти своїм, самобутнім шляхом, керуючись імперативами духовної культури та патріархального менталітету селянства, спираючись на його общинний устрій. Діяч закликав інтелігенцію до зближення з абсолютною більшістю населення держави – селянським станом, шляхом служіння його інтересам та поєднання високих духовних принципів селян з науковими знаннями західного просвітництва, якими володіли та оперували репрезентанти інтелігенції.

У контексті закриття статистичного бюро Чернігівської губернської земської управи, П. Червінський зазначив, що однією з головних помилок земських статистиків була відмова від скликання спеціалізованого статистичного з'їзду, який би надав неупереджену, експертну оцінку подвижницьким зусиллям земської статистичної служби. Недооцінка цього кроку стала однією з причин тимчасового закриття статистичного бюро Чернігівського губернського земства.

Стосовно проблем економічного вивчення селянської общини П. Червінський відзначав, що принципово необхідно досліджувати економічні явища шляхом експедиційної форми роботи, порівнювати розвиток общинного землеволодіння з поступом приватних господарств, тим самим отримавши суттєві підстави для формування основ соціальної політики у провінції.

Член опозиційної аристократичної фронди публічно засуджував недалекоглядну національну політику російського самодержавства, зокрема репресивне законодавство та заходи проти українства, закликаючи корону Романових повернутись до минулих практик залучення політичних еліт етнічно неросійських окраїн імперії до процедур управління державою. П. Червінський попереджав російський абсолютизм про високу ймовірність суспільних ексцесів та катаклізмів, якщо державна політика у цій сфері не зміниться.

Проблему революційного тероризму у Російській імперії П. Червінський пропонував вирішувати як значним підвищенням економічного благополуччя найбільшої верстви населення – селянства, так і ліквідацією некомпетентності у соціумі державних службовців.

У своїй фундаментальній праці «Экономические скитания» П. Червінський проілюстрував не тільки специфіку Чернігівської губернії у господарчому, національному та соціальному аспектах, але й дослідив передумови, причини та основні алгоритми міграції селянства регіону з метою додаткових заробітків відхожими промислами і середній рівень сезонних доходів найманих працівників.

У профільній роботі, присвяченій податковій заборгованості по внескам у системі земського страхування, П. Червінський запропонував передати проблему для вирішення повітовим та губернській земським управам, які, виконуючи ухвалені інструктивні норми у галузі, зможуть нейтралізувати корупційні ризики, зібрати комплекс усієї необхідної інформації та вимагати від органів волосного управління ліквідації проблеми

шляхом використання інструментів кругової поруки у селянському середовищі.

У цілому можемо констатувати, що система поглядів, викладена П. Червінським у його публіцистичних творах багато у чому гармонійно поєднувалася з імперативами земського лібералізму північної України, а тому зовсім не випадково прихильник ліберального народництва став членом опозиційної аристократичної фронди краю.

Список літератури:

1. Галицька Е. Пам'яті земських статистиків. *Статистика України*. 2019. № 4. С. 136–138; Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 49–65; Дорошок Н. Структура та кадровий склад статистичної служби при Чернігівському земстві (друга половина XIX – початок XXст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Випуск 134. С.58–62.
2. Червинский П. Теория подбора и обществоведение. *Неделя*. 1875. № 9. Стб. 335–339.
3. Червинский П. Типы народного хазайства. *Неделя*. 1875. № 11. Стб. 349–357.
4. Червинский П. Наша национальная особенность. *Неделя*. 1875. № 31. Стб. 1009–1019.
5. Червинский П. Отчего безжизненна наша литература?. *Неделя*. 1875. № 44. Стб. 1427–1433.
6. Червинский П. От себя или от деревни? *Неделя*. 1876. № 2. Стб. 61–64.
7. Червинский П. Интеллигенция и деревня. *Неделя*. 1876. № 9–10. Стб. 316–320.
8. Червинский П. Нашим критикам. *Неделя*. 1876. № 34–35. Стб. 1118–1131.
9. Червинский П. Как в Чернигове «закрывали статистику». *Неделя*. 1878. № 10. Стб. 323–329.
10. Червинский П. Как в Чернигове «закрывали статистику». *Неделя*. 1878. № 11. Стб. 358–363.
11. Червинский П. Три программы для изучения общины. *Неделя*. 1878. № 36. Стб. 1164–1175.
12. Червинский П. Провинциальные наброски. *Неделя*. 1878. № 46. Стб. 1530–1533.
13. Червинский П. Провинциальные наброски. *Неделя*. 1878. № 49. Стб. 1640–1644.
14. Червинский П. Провинциальные наброски. *Неделя*. 1878. № 51. Стб. 1720–1725.
15. Червинский П. На что надеяться? *Неделя*. 1880. № 50. Стб. 1647–1653.
16. Червинский П. Экономические скитания. *Отечественные записки*. 1880. № 6. С. 417–456.
17. Червинский П. Экономические скитания. *Отечественные записки*. 1880. № 7. С. 71–116.
18. Червинский П. Объяснения к земледельческим программам. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, 1881. № 1–4. С. 1–68.
19. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Чернигов – Киев – Одесса. 1877–1887. У 15 томах.
20. Мокшин Г. Идейная эволюция легального народничества во второй половине XIX – начале XX вв. Автореферат дисс. ... докт. ист. наук. Саратов, 2010. 43 с.
21. Червинский П. Способ выяснения и взыскания страховой недоимки. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, 1890. № 8. С. 161–168.

Kotelnytskyi N. A. P. CHERVINSKY'S PUBLICISTICS AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN NORTHERN LEFT-BANK UKRAINE (70–80s of the 19th century)

The article examines the journalistic works of a member of the opposition aristocratic front of northern Ukraine – Petro Petrovich Chervinsky (1849–1931). It is found that the public epistolary is of exceptional value from the point of view of understanding and comprehending the ideological imperatives of P. Chervinsky as one of the co-authors of the socio-economic program of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank, since the publication activity of the figure fell precisely on the period of his ascetic work in the statistical bureau of the Chernihiv provincial zemstvo board and his actual entry into the zemstvo liberal party of the region. In the columns of the newspaper “Nedelya” P. Chervinsky published a set of essays in which he made public his vision of the main problems of the development of society and the state, calling on the intelligentsia to get closer to the absolute majority of the state’s population – the peasantry, by serving its interests and combining the high spiritual principles of the peasants with the scientific knowledge of Western enlightenment. A member of the opposition aristocratic front of the region, he publicly condemned the

short-sighted national policy of the Russian autocracy, in particular the repressive legislation and measures against Ukrainians, calling on the Romanov crown to return to past practices of involving political elites from ethnically non-Russian outskirts of the empire in the procedures of state governance. P. Chervinsky illustrated not only the specifics of the Chernihiv province in economic, national and social aspects, but also investigated the prerequisites, reasons and basic algorithms of the migration of the peasantry of the region for the purpose of additional earnings in subsistence farming and the average level of seasonal incomes of hired workers. The system of views set out by P. Chervinsky in his journalistic epistolary largely harmoniously combined with the imperatives of the zemstvo liberalism of the region, and therefore it was not by chance that a supporter of liberal populism became a member of the opposition aristocratic fronde.

Key words: *P. Chervinsky, journalism, zemstvo liberal movement, the newspaper “Nedelya”, northern Ukraine.*